

**Қ.Жұмалиевтің ғылыми мұрасы және
әдебиеттанудың өзекті мәселелері**

Зейнол-Ғабден Бисенғали

филология ғылымдарының докторы, профессор
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы, Қазақстан
e-mail: zinolgabden@hotmail.com

Аннотация. Мақалада ҚазКССР ҒА академигі, филология ғылымдарының докторы, профессор Қажым Жұмалиевтің өмірі мен шығармашылығы қазақ әдебиеттану ғылымының дамуы контекстінде алып қарастырылған. Көрнекті ғалымның ұлттық әдебиет тарихын дәуірлеудегі өзіндік ұстанымы, әдебиет теориясын жасаудағы концептуалдық көзқарастары, сондай-ақ өнегелі ұстаздық қызметі және оқулықтар мен оқу құралдарын әзірлеудегі зор еңбегі бүгінгі талаптар тұрғысынан жан-жақты талданған. Ірі зерттеушінің өзі айналысқан саладағы ізашар тұлға болғандығы нақты деректермен дәлелденіп, оның жеке бас тағдырындағы кеңестік идеология өктемдігінен туындаған күрделі ауыртпалықтар жөнінде сөз етіледі.

Қ.Жұмалиевтің Махамбет Өтемісұлы мен Абай Құнанбайұлы мұрасын зерттеудегі еңбегіне автор тарапынан ерекше мән беріледі.

Кілт сөздер: Қажым Жұмалиев, әдебиет тарихы, әдебиет теориясы, Махамбет Өтемісұлы, абайтану, кеңестік идеология, монография.

**The scientific heritage of K. Zhumaliev
and urgent problems of literary criticism**

Zeynol-Gabden Bisengali

Doctor of philological Sciences, Professor
Al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, Kazakhstan
e-mail: zinolgabden@hotmail.com

Abstract. In the article, the life and work of the academician of the Academy of Sciences of the Kazakh SSR, doctor of philological sciences, professor Kazhym Zhumaliev is considered in the context of the development of Kazakh literary science. The original position of an outstanding scientist in the periodization of the history of national literature, his conceptual views in developing a theory of literature, as well as exemplary pedagogical activity and enormous work in the preparation of textbooks and teaching aids, are subjected to comprehensive analysis through the prism of modern approaches. On the basis of concrete facts, the pioneering role of a major researcher in his scientific field is proved, the difficult ups and downs of his personal fate, which he experienced from the violence of Soviet ideology, are revealed.

The author of the article pays special attention to the merit of K. Zhumaliev in the study of the poetic heritage of Makhambet Utemisuly and Abay Kunanbayuly.

Keywords: Kazhym Zhumaliev, history of literature, theory of literature, Makhambet Utemisuly, abaeology, Soviet ideology, monograph.

DOI: <https://doi.org/10.32523/2664-5157-2020-2-2-38>

Научное наследие К.Жумалиева и актуальные
проблемы литературоведения

Зейнол-Габден Бисенгали

доктор филологических наук, профессор
Казахский национальный университет им. аль-Фараби,
Алматы, Казахстан
e-mail: zinolgabden@hotmail.com

Аннотация. В статье жизнь и творчество академика АН КазССР, доктора филологических наук, профессора Кажыма Жумалиева рассматривается в контексте развития казахской литературоведческой науки. Оригинальная позиция выдающегося ученого в периодизации истории национальной литературы, его концептуальные взгляды в разработке теории литературы, а также образцовая педагогическая деятельность и огромный труд в подготовке учебников и учебных пособий подвергается всестороннему анализу сквозь призму современных подходов. На основе конкретных фактов доказывается первопроходческая роль крупного исследователя в своей научной сфере, раскрываются сложные перипетии его личной судьбы, пережитые им от насилия советской идеологии.

Автор статьи уделяет особое внимание заслуге К.Жумалиева в исследовании поэтического наследия Махамбета Утемисулы и Абая Кунанбайулы.

Ключевые слова: Кажым Жумалиев, история литературы, теория литературы, Махамбет Утемисов, абаеведение, советская идеология, монография.

Кіріспе. Кажым Жұмалиев (1907-1968) – қазақ фольклоры мен ауыз әдебиетінің тарихи негіздері туралы іргелі зерттеулер жүргізіп, монографиялар жазған талантты ғалым; қазақ әдебиетінің тарихы мен теориясы жайында жоғары мектептерде ұзақ жылдар бойы дәріс оқыған өнегелі педагог-ұстаз; әлденеше мәрте қайта басылған оқу құралдары мен оқулықтардың авторы; қазақтың қоғамдық санасын дамытып, ұлттық танымы мен талғамын арттыруға барша білім-білігін жұмсаған бірегей оқымысты.

Ол кандидаттық диссертациясын 1941 жылы «ХҮІІІ-ХІХ ғасырлардағы қазақ әдебиеті», ал докторлық диссертациясын 1946 жылы «Абайға дейінгі қазақ поэзиясы және Абай поэзиясының тілі» деген тақырыптар бойынша КСРО Ғылым академиясының Шығыстану институтында қорғады. Еліміздегі алғашқы 2 ғылым докторының бірі. Әуелі Қазақ КСР Ғылым академиясының корреспондент-мүшесі боп сайланған соң, 1967 жылы оның толық мүшелігіне өтіп, академик атанды.

Қазақ кәсіби әдебиеттану ғылымының қалыптасуында Кажым Жұмалиевтің атқарған қызметі, сіңірген еңбегі айырықша.

Материалдар мен әдістер. Кажым (Кажығали) Жұмалиев 1907 жылдың 28 желтоқсанында Батыс Қазақстан облысының бұрынғы Қаратөбе ауданында дүниеге келген. Жасынан қақпай көрмей, еркін өскен. Хат танитын үлкен ағалары жатқа соғатын, кейде кітаптан да оқитын батырлық жырлар мен ғашықтық дастандарды, аңыздар мен әпсаналарды, ел аузындағы әңгімелерді зор ықыласпен құлағына құйып алады. Өзі де оларды көпшілік бас қосқан жиындарда орындап, айналасының ілтипатына ілігеді. Ел әдебиетіне деген ерекше іңкәрлік сезімінің ояну сырлары осылай басталады. Естеліктерінде: «Әке-шешем 12 жасымда қайтыс болды да, мен аға-жеңгелерімнің қолында тәрбиелендім» - деп, халық фольклорына құмар болған бауырлары туралы сағынышпен сөз тербейді.

Он алты жасқа дейін ауылдық мектепте оқыған соң, 1923 жылы Орынбор

қаласындағы ересектер мектебіне ағайындарының рұқсатын алмастан, ешкімге айтпай өз бетімен келіп кіреді. Бұл - талапты жастың өзінше ойлап қабылдаған алғашқы шешімі. Ол уақытта ашаршылық пен жалаңаштық елдің еңсесін езген еді. Бұл нәубеттің ұзын-ырғасы туралы ғалымның «Жайсаң жандар» атты естеліктерінен оқуға болады [1].

1925 жылы Шымкент қаласындағы ауыл шаруашылық техникумына түседі. Сірә, қиындықтан көз аспаған жастың мақсаты аштық пен жалаңаштықтан құтылу болған-ау деп ойлайсың. Бірақ жүре келе бұл оқу көңілінен шықпайды. Әлденеге, әлдеқайда алаңдауы күшейеді.

1929 жылы оны бітірмей жатып Алматыға, Абай атындағы педагогикалық институтқа талапкерлерді оқуға шақыру хабарландыруы бойынша ауысады. Қажым Жұмалиевтің тағдырын шешкен – оқуға түсу кезінде жазған Абай Құнанбаев туралы шығармасы. Шығарманы тексерген бір қаламгер институт ректоры Санжар Асфендияровқа айтып, оны филология факультетіне ауыстырады. Студенттің Абай туралы жазғандарынан әдебиеттануға ерекше қабілетін байқаса керек.

Бұл болашақ ғалымды ұлы соқпаққа салып, кең даңғылға шығарған алғашқы демеу болса, талантты жастың армандарына қанат байлаған ҚазКССР Орталық Атқару комитетінің төрағасы Сейітқали Меңдешовтің, 1930 жылға дейін ҚазПИ-де проректор болған Алаш ардақтысы Халел Досмұхамедұлының, белгілі қаламгерлер С.Сейфуллиннің, Б.Майлиннің, І.Жансүгіровтің, т.б. жайсаң жандардың ықпалдарын көпшілік әлі біле бермейді. Жоғарыда аталған естеліктер кітабында олардың кейбіреулері туралы деректі очерктер жарияланған. Өкінішке қарай, Кеңес өкіметі «халық жауы» атаған ірі ғалым, профессор Х.Досмұхамедұлы туралы ғалым ойлары бұл кітапқа енбеген. Алайда естеліктердің жаңа басылымында кеңес заманында тыйым салынған кейбір мәліметтер жарыққа шықты [2, б. 298-346].

Сондай-ақ, Қ.Жұмалиевтің қазақ әдебиеті тарихын зерттеуге арналған басқа да еңбектерінің қолжазбаларына қатысты жаңа деректер табылып отыр.

1932 жылы оқуын бітірген Қ.Жұмалиевті Қазақстан Халық ағарту комиссариаты Орал қаласында жаңадан ашылған педагогикалық институтқа оқытушылық қызметке жібереді. Жас маман қазақ халқының ауыз әдебиеті мен фольклорынан, әдебиет тарихы мен теориясынан дәріс оқуға кіріседі. Тәжірибесіз жас ұстаздың алдынан қандай қиындықтар кезіккенін мынадан шамалауға болады. Студенттерге ұсынатын оқулықтар мен оқу құралдары жоқ еді. Ол кезде Оралда ғана емес, Алматыда да тура осындай жағдай орын алды. Тек оқу орнынан ала келген кітаптары мен жазбалары ғана кәдеге жарады. Дәріс кезінде айтқан ой-пікірлерін студенттердің қағазға түсіруін міндеттеді. Әрине, бұл жазбалар оқулықтар мен оқу құралдарының орнын толтыра алмады. Амалсыз асығыс жазылған оқу құралдары талапқа сай келмесе де қолданылды, кітапсыз оқыту жалғаса берді.

Алдында тұрған аса маңызды жұмыстарды Қ.Жұмалиев дәл осы кезде ерекше сезінді, байқады және қолға алды. Атап айтқанда, әдебиет тарихын жазуды ойластыру, оның даму жолдарының басты арнасы мен жүйелерін табу, т.б. күрделі мәселелер туралы мерзімді баспасөз беттеріне жазды, зиялылардан көмек күтті. Хабарласушылар болды, бірақ білікті азаматтар табылмады. Оқу құралдарының алғашқы үлгілерін жазу барысында әдебиет теориясының қадау-қадау қағидаларын қайта қарау қажет болды. Бұлардың арасында қазақ әдебиеті мәселелерімен үйлеспейтін орыс оқулықтарының күмәнді жерлері жеткілікті еді. Тіпті теориялық ұғым, термин мен категория атаулары үндеспейтін. А.Байтұрсынұлының «Әдебиет танытқышын» атауға да болмайтын кез... Әрі ең күрделі мәселелерді қатар қозғап, салыстыра-салғастыра талдап қолданудың қажеттігін аңғарды. Бұл маңызды мәселелерді шешу, тек сонымен айналысқан ғалымға өмірлік жүк боларлық жұмыстарды қатар жүргізу міндеті жас ұстаздың мойнына осылайша ілінді.

«ХҮШ-ХІХ ғасыр әдебиетінің тарихы» еңбегінің алғашқы нұсқалары осында

жазылды. Бұл оқулықтың ұзаққа созылған тарихы бар. Әрине, ол бүгіндері бәріміз жақсы білетін кітап емес. Оқулықтың кейінгі басылымдары кеңестік идеологияның қатал нұсқаулары мен баспасөз бетіндегі солақай сындарға орай сан рет түзетіліп, тиісті редакциядан өтті. Мұндай әр өзгеріс ғалымның дүниетанымын ғана емес, рухани әлемін астан-кестен қылғаны белгілі.

Академик З.Қабдолов Оралдағы институтта Қ.Жұмалиевтің болған жылдарын қиындықтарына қарамастан қанаттануына себеп болған үлкен табыс деп бағалады: «Орал университеттерінің білім мен тәрбие, ғылым мен мәдениет тарапындағы өлшеусіз қасиеттерінің үстіне айрықша бір аяулы жайы бар: заманымыздың ғұлама ғалымы, қазақ әдебиеттануын қалыптастыруға зор еңбек сіңірген, әдебиет тарихынан алғашқы ғылыми дәрежелер қорғаған, әдебиет теориясын қалыптастырған Қ.Жұмалиев осында Орал қаласындағы оқу орындарында білім алған, азамат, ғалым ретінде қалыптасқан. Мұның бәрін осында бастаған» [3, б. 3].

Осы жылдарда «Егізбай мен Ерқожа», «Ер Жаукен», т.б. бірер өлеңі мен поэмалары республикалық газет-журнал беттерінде жарияланды. Қ.Жұмалиев Орал қаласындағы облыстық жазушылар ұйымының бастығы қызметін қоса атқаруға сайланды. Енді әдебиет жұмыстарын ұйымдастырумен қатар, басқа да қоғамдық қажетті істерді жүргізуіне тура келді. Осы орайда Қ.Аманжолов, А.Жұмағалиев, Х.Ерғалиев, Ж.Тілеков, С.Сейітов, Қ.Тастайбеков т.б. жазушылармен қоян-қолтық араласуы Қ.Жұмалиевтің дүниетанымы мен шығармашылығында өшпестей із қалдырды. Ол кезде дүниетанымдық, шығармашылық істерде тез көтеріліп келе жатқан талантты жастарды ойландыратын заманауи сұрақтар аз болмайтын. Көбі теорияға барып тірелетіндіктен, тұшымды жауапты институт оқытушысы, әдебиет теориясынан сабақ беретін Қ.Жұмалиевтен күтетін. Кездесулер кезіндегі пікірталастар мен даулар кейін көп ойларға, ізденістерге бастады. Сол кезеңде қаламгер әдебиет теориясы мен көркем әдебиетке айрықша көңіл бөледі. «Шабуыл», «Қанды асу», «Өмір жыры» атты өлеңдер жинағы мен кітаптарын шығарды. Исатай - Махамбет, Кенесары көтерілістері туралы материалдар жинап, жариялай бастайды. Мұның бәрі қазақ әдебиетінің тарихын жазу, теориясын жасау үстінде қолға алынды. Алда – үлгі, қолда – дерек, ойда айқындық жоқ. Күмән көп... Осымен байланысы қиын тарихты, ірі тақырыпты қозғау үлкен батылдықты, өлшеусіз еңбекті талап етсе, Қ.Жұмалиевтің бұл жылдарда өзіне деген сенімі мол еді.

Ауыр ізденістер арасында күрделі зерттеулермен күн артынан күн өткен сайын сенім де күшейді. Ауызша ақыл айтушылар көп болғанмен, нақты жәрдемдесушілер болмады. Мемлекет пен оқу-ағарту істерімен тікелей айналысатын адамдар тарапынан асықтырып, тексеруден өзге көмек болған жоқ.

Теория мен тарих туралы ой-толғамдарға Мәскеу бейтараптық танытқандай көрінгенмен, елеусіздеу ескертпелер астарында өтуге ауыр тосқауылдар көбейді. Мәскеулік ұлықтар тарапынан қақпайлау үдеген сайын, қатар жүрген әріптестері де күстаналау, шұқылауды үдетті. Ғалымның шығармаларынан ілік іздеп газетке жазып, бұл мақалалар оқырмандар тарапынан әртүрлі пікірлер туғызды.

Отызыншы жылдар соңы мен қыркыншы жылдардаң бас кезі – оқығандардың кеңестік идеологияға мән беріп, саяси-идеялық сауаттануының үдей бастаған шағы. Ахмет Байтұрсынұлы мен «алашшылдарды», Сәкендерді «халық жаулары» деген жаламен ату жазасына кескен заман.

Қиын жылдардың құйтырқы әрекеттері қатыгездіктен өзгені білмеді. Саяси ахуал құтырына бастағандықтан, Орал қаласындағы қоғамдық-гуманитарлық ғылым мен ұстаздық істер жайлы Қ.Жұмалиев кейінгі естеліктері мен мақалаларында ашық айта алмады. Ауызша әңгімелерде қозғаған да болар, бірақ тыңдағандардан бүгінде арамызда барлары аз-кем.

Ұстаздың болашақ ұрпақ тәрбиелеудегі ересен еңбегі мен ғұлама дәріскерлігінен өзге де аса маңызды қызметтері болған. Соның бәріне алтын қазық – ұлттық танымды қалыптастыру мен қоғамдық санадағы ұлттық идеяны қастерлеу және құрметтеу болатын. Алайда мұндай идеялардың кеңес өкіметіне жақпағаны аян.

Әдеби шолу және талдау. «Ленинская смена» газетінің 1940 жылғы 20 сәуір күнгі санында А.Тоқмағамбетов пен С.Жүсіпбеков Қ.Жұмалиевтің шығармашылық жұмыстары мен ғылыми зерттеулеріне шүйлігіп, «Кенесары қозғалысы туралы кітабында... жазады» деп кінәлайтын мақала жариялады. Мәселе партия жиналысында талқыланумен тынды. Ғалымға ескерту жасалды. Содан былайғы мақалаларда «кітаптарында ұлтшылдық идеялар бар. Дулат, Бұқар, Шортанбай, Мұраттардың теріс көзқарастарын мадақтайды, сол арқылы жастардың санасын ұлтшылдықпен улауда» деген сияқты сындар да айтыла бастайды.

Бұлардың бәріне дәйекті, сауатты жауап керек, әйтпесе жағдайдың ушығатыны мәлім. Қарсы көзқарастағы оппоненттердің ресми идеологияға сүйенген дерексіз жалалары еркін ой мен тарихи шындыққа негізделген шығармашылық еңбекті аңсап жүрген ғалымды аяусыз жаралады. Жаламен күрестің жалғыз жолы – оған нақты деректерге негізделген жауап беру. Ақталу... алайда шындықты айта алмайсың. Ойлана қарағанда қажеті шамалы тәрізді, мәнсіз дауға араласқан сайын былыққа бата түсесің... Бірақ адам табиғаты мен нақты жағдай кейде соған әкеледі. Мұның аяғы, нәтижесі - талантты тұлғаның уақытын босқа өткізу. Мұны ғалым жақсы білді. Амалсыз ақылға сыймайтын, жолсыз да жөнсіз жалаларға жауап жазудан, ақталудан басқа өзге жол көрмеді.

Бірақ, әлі ресми қуғын көріп, беті қайтпаған ер мінезді талантты жас мұндай ұр да жық сындарға жауап жаза отырып, қолға алған істерін жалғастыра берді. 1941 жылы кандидаттық, 1946 жылы докторлық диссертация қорғап, сол жылы Қазақ КСР Ғылым академиясының корреспондент мүшесі болып сайланды.

Қ.Жұмалиев шығармашылығында Махамбет тақырыбы алға шығып, оған арнаған монографиясы 1948 жылы жарияланды [4]. Бір қарағанда, бәрі орнына келген тәрізді. Алайда, 1950 жылдардағы ресми қудалаулар Қ.Жұмалиевтің әдебиет тарихы мен теориясына қатысты барша жоспарын, тұнық та тың ойларын астан-кестен қылды.

Қазақтың академик-ғалымдарын қудалау 1950 жылы «Правда» газетінің «Қазақстан тарихының мәселелері маркстік-лениндік тұрғыдан баяндалсын» мақаласынан басталады. Қазақстан ғылымындағы «ұлтшылдық» туралы қарарлармен Е.Бекмаханов, Б.Сүлейменов, Қ.Жұмалиев, Е.Ысмайылов, Қ.Мұқамедханов қуғын-сүргінге ұшырайды [5, б.13; 6].

Отаршыл кеңес өкіметі одақтас республикаларда көріне бастаған бостандық, тәуелсіздік жолындағы күрес тарихын қозғайтын зерттеулерді, идеяларды ашықтан-ашық тұншықтыруға кірісті. Осы орайда Азаттық пен тәуелсіздік жолындағы мақала, еңбектер жазған ғалымдарға «ұлтшыл» «Кеңес одағы құрамындағы азат ұлттар достығына от жағады» деген тәрізді байбалам салған оппоненттер пікірлерін қолданады

Осы айыптаулар қабаттаса келе Қ.Жұмалиевті 1951 жылы абақтыға жабады. «Қудалуға қатысты» кейінгі қуыну-шағым арыздар бойынша жазаны он жылға азайтып, Алматыдан Қарағандыға жер аударады. 1953 жылы «халық жауы» ретінде қайта ұсталып, 25 жылға сотталады. Тағы да «қуыну арыздары» бойынша қылмыстық деректерінің жоқтығынан 1956 жылы ақталады.

Жөнсіз де жолсыз жәбір көріп, «қылмысы жоқ болғандықын ақталды» деген ресми үкіметтік мойындауды қолға алып, түрме, түнектен құтылған Қ.Жұмалиев сол кеңестік идеологияға қайта қызметке кірді. Осындайда «Ұлылық деген қолда тұрған бар мүмкіндікті пайдалану, рухынды жоғалтпау» деген данышпандардың сөзі еске түседі. Бірақ олар қазақ қоғамдық санасы мен әдебиет тарихына қатысты негізгі идеяларды іске асыру үшін күрестің басқа тәсілдерін ойластырды. Әдісі басқа, айласы үнсіздікпен ұласатын астарда жатқан жұмбақтардан құралатын.

Даулы мәселе мен қиын сұрақтарға жауаптарды ресми идеология жоққа

шығара қоймаған ғылыми негізді зерттеулер мен еңбектердің аса күрделі көркем мазмұндары арқылы, «өзге» тілде қайтарды.

Жосықсыз жазасынан ақталып келгенде, елдегі замандастарының көбі ғалымның күрделі күйге көшкен ойларын түсінбеді, түсінбеді емес-ау, қабылдамады.

1946 жылы Ленинград қаласында «Абайға дейінгі қазақ поэзиясы және Абай поэзиясының тілі» тақырыбында докторлық қорғағанда, көпке әйгілі И.И.Мещанинов, С.Е.Малов, Ю.И.Крачковский, В.М. Жирмунский, Н.Ф.Бельчиков, Н.К. Дмитриев, А.К. Боровков, т.б. ғалымдар аса ризалықпен сөйлеп, докторанттың табиғатына тән бірнеше қасиеттерін атап көрсеткен.

Ол туралы белгілі орыс ғалымы Н.К.Дмитриев: «Қ.Жұмалиев алған тақырыптың ғылымдық мәні зор. Абай қазақ әдебиетіндегі ірі тұлға, ол туралы жазылған сын мақалалар да көп, бірақ Абай творчествосын бұл сықылды әр жағынан алып, тап осы көлемде әлі ешкім зерттеген емес. Қазақ әдебиеттану ғылымында монографияның мұндай түрінің өзі жаңалық. Неге десеңіз, жазушының тіліне арналған монографиялық зерттеу орыс ғылымындағы зерттеу тәжірибесіне әлдеқашан кірген болса, қазақ әдебиеттану ғылымында бұл енді қолға алынып отырған жаңа іс. Бұл еңбек филологияның екі түрлі саласын: тілтану және әдебиеттану ғылымдарын жеткілікті дәрежеде түсінушілікті керек қылатын әдебиет зерттеу жұмысының анағұрлым жоғары белесі саналатын салада диссертация авторының жаңалық ашуы болып отыр. Бұған мынаны қосуға болады: ұлт әдебиеті классиктерінің тілін зерттеу ісі біздің одақтас және автономиялық республикаларымыздың басқаларында шын мәнінде әлі басталған да жоқ», - деп жазды [7, б. 123].

Осындай ойды 1960 жылы жарық көрген монографияның екінші томы туралы С.Мұқанов та айтқан: «Бұл еңбек жарияланғаннан кейін сынаушылар да болар. Олар біз байқамаған кемшіліктерді табар да. Бірақ солардың ешқайсысы кітаптың жақсы жақтарын бекер дей алмас, мұның құнды еңбек екеніне таласпас». М.Әуезов Қ.Жұмалиевтің Абайтануға қосқан еңбегін айырықша атау керек деп жоғары бағалаған («Әр жылдар ойлары»). Қ.Жұмалиев Абайтануға байланысты кезек күттірмейтін, қолға алуға қажет талай мәселелерді қозғап, айтып, белгілеп берді. Кезінде талантты зерттеуші, сыншы-ғалым Айқын Нұрқатов алпысыншы жылғы мақалалары мен 1966 жылғы «Абайдың ақындық дәстүрі» атты монографиясында мұның біразын атап көрсетті [8].

Абайтануға байланысты заманауи мәселелерді қозғауда академик С.Қирабаев пен проф. М.Мырзахметовтың зерттеулерін ерекше айтамыз.

Бір өкінішті жайт, Абайтануға байланысты бүгінгі зерттеулерде, әсіресе интернеттегі сайттарда Қ.Жұмалиевтің зерттеулері түгілі, есімі де көбіне аталмайды. Оның іргелі зерттеулері мен байсалды еңбектері, ғылыми концепциялары туралы әдеби-сын мақалалар ұстаз өмірден өткен 1968 жылдан кейін өте көп жазылған.

Академик зерттеулеріндегі әдеби-тарихи талдаулардың деректі сипаты, теориялық маңызды зор ой-пікірлері туралы М.Әуезов, Ә.Марғұлан, С.Мұқанов, З.Ахметов, С.Қирабаев, З.Қабдолов, Х.Әдібаев, М.Мырзахметов, Ә.Тәжібаев, Х.Ерғалиев, Х.Есенжанов, М.Ғабдуллин, Ә.Дербісәлин, М.Атымұмов, М.Хасенов, Ы.Дүйсенбаев, Б.Ысқақов, С.Сейітов, С.Талжанов, А.Нұрқатов, Т.Әбдірахманов, т.б. еңбектерінде аса үлкен құрметпен аталады. Осы үрдіс 70-жылдардың ортасына дейін жалғасады да, біртіндеп азая бастайды.

Қазақстанның жоғары және орта мектептеріне арналған оқулықтарының саны мен түрлі басылымдарын, монографияларын түгендеген жан болса жаза жатыр. Оқулықтарының біразы әлі күнге дейін қолданыста. Академик-ұстаз зерттеулерінің маңызын жоймайтын бірнешеуін ғана атай кетейік.

Ең алдымен, 1970 жылдарға дейін Қазақстан орта және жоғары мектептерінде оқулық ретінде сан мәрте (1938, 1939, 1940, 1941, 1942, 1969 жж.) қайта басылған

«Әдебиет теориясын» айтуымыз керек. Бұл оқулықты толықтыру мен түзету үшін ол В.Виноградов, А.Потебня, А.Веселовский, Г.Абрамович, Г. Пospelов, Я.Эльсберг, Л.Тимофеев, В.Кожин, Ф.Головченко, Л.Щепилова, В.Сорокин, Б.Буров, И.Гуторов т.б. орыс ғалымдарының еңбектерін түгелдей қарастырады. М.Горький атындағы әлем әдебиеті институтының 3 томдық іргелі еңбегіне сүйенеді. Сөйтіп, жаңа концепциялар мен маңызды ойларды саралайды, салыстырады. Қазақ әдебиеттануы үшін қажетті, маңызды толғамдарды теріп, таңдап береді. Әдеби дерек пен дәйектер қазақ әдебиеті мысалдарынан алынады. Біздің әдебиеттануда кездеспейтін жанрлар мен шығарма үлгілерін ұсыну үшін талантты қаламгерлерге тапсырмалар беріп жаздырады.

Мұндай жұмыстардың қиын екендігі белгілі. Әдеби деректер іздеуге, тарихқа баруға, ірі шығармаларды игеруге көп күш, қайрат керек. Әдебиет теориясына қосу үшін талай рет қайта тексеріс қажет.

Ғалымның барлық еңбектері осылай жазылған. Олардың қатарына «Қазақ әдебиетінің тарихы» (1938), «Махамбет Өтемісов өмірі» (1938), «Абайға дейінгі қазақ поэзиясы және Абай поэзиясының тілі» (1948), «Қазақ совет әдебиетінің тарихының очеркі» (1949; жалпы редакциясын басқарған Қазақ КСР Ғылым академиясының корр.-мүшесі Қ.Жұмалиев), «Қазақ эпосы мен әдебиет тарихының мәселелері» (1958), «Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері және Абай поэзиясының тілі» (1960), «Қазақ әдебиетінің тарихы» (2-т., 1-кітап; 1962; жалпы ред. басқарған Қ.Жұмалиев), т.б. жатады. Біз оқшаулап көрсетіп отырған кітап кезінде кеңес өкіметінің саясаттан басқаға мән бермейтін ресми идеологиясы тарапынан аяусыз сынға ұшырап, (сынап отырғандар, әрине, ғалымның әріптестері) айналымнан алынып тасталған. Ол әдебиетіміздің тарихын түгендеу тұсында тарихи-әдеби деректері мол, талдаулары қазіргі талаптарға сай, қажеті бар еңбектің бірі деп айтуға лайық.

Бұл тізімді жалғай беруге болады, бірақ ол біздің мақсатымызға кірмейді. Ерекше ықыласты оқырманға проф. М. Атымов монографиясында көрсетілген негізгі мәліметтердің қарауға кеңес береміз [9].

Академиктің ғылыми қызметтері мен зерттеулерінен өзге көңіл мен уақытын бөлген жұмысының басты арнасы – ұстаздыққа байланысты болды.

Ол туралы Қ.Жұмалиевтің шәкірттері саналатын белгілі ғалымдар, жазушылар, қоғам қайраткерлері көп жазған. Олардың пікірлері талай ойларға қозғау салады.

Академик С.Қирабаев: «Қажым педагог ұстаз еді. Өмірінің 35 жылын бала оқытушылық қызметпен өткізді. Қажым шәкірттерінің қатарына мен тек оның лекциясын тыңдаған жастарды ғана емес, осы 35 жыл ішінде қазақ мектептерінде оқып, қазақ әдебиетінен дәріс алған шәкірттердің бәрін де қосар едім. Олардың бәрі әдеби білімді алғаш Қажым оқулығы негізінде алды. Қажым оқулығы негізінде орта мектепте қазақ әдебиетін пән ретінде жүргізу іс жолға қойылды.

Қазақ әдебиеттану ғылымындағы тұңғыш ғылым кандидаты, тұңғыш ғылым докторы Қажым Жұмалиев республикада әдебиет кадрларын даярлауда өлшеусіз мол қызмет сіңірді. Қажым Жұмалиевтің жетекшілігімен 32 адам ғылым кандидаты, 8 адам ғылым докторы дәрежесін алды. Сонымен қатар, ғылым докторлары аз көрші республикаларда, Орта Азия әдебиетшілерінен докторлар даярлау ісіне зор қолқабыс етті. Өзбек, қырғыз, қарақалпақ, башқұрт әдебиетшілерінің бірқатары-ақ (Н.Сағитов, Н.Жапақов, Қ.Рсалиев, А.Харисов т.б.) бұл жағынан Қажымға қарыздар» [10, б. 315-317].

Профессор М.Мырзахметов: «Қ.Жұмалиевтің саналы өмірі түгелдей ұстаздық жолға арналды. Ол дәріс оқу үстінде ешқандай конспект, қағазға қарамайтын. Әдеби шығармаларды талдау үстінде кез-келген ақын, жыраудың өлеңін жатқа соғып, сөз маржанын нөсерлеткенде тыңдаушысын сілтідей тындырып, керемет әсерде қалдыратын.

Шәкірт атаулыға біліміне қарап бағасын, ынта-талабына қарай құрметін аямаса, ойында нәрі бар творчество адамына деген ықыласы да бөлекше болатын» [11].

Академик Зейнолла Қабдолов: «...Қажым Жұмалиев – шын мәніндегі сирек ұстаздардың бірі: ол – буын-буын жас ұрпаққа үлгі беруден, өнеге дарытудан, ғұмыр бойы «үйретуден жалықпаған» нағыз педагог...

Қ.Жұмалиев – көп қырлы кісі: ғалым, жазушы, ұстаз. Ол өзінің өзге қырларымен қатар ұстаздық қызметке 40 жылға жуық ғұмырын жұмсаған екен. Бұл, мүмкін, оның өзге қызметіне (мәселен, жазушылығына) қажет уақытқа біраз қиянат жасаған-ды. Асылы Жан-Жак Руссоның байлауы дұрыс: «Ұстаздық ету – уақыт ұту емес, өзгенің бақытын аялау, өзіннің уақытыңды аямау». Бірақ бұған өкінбеу керек. Жер үстінде адам тәрбиелеуден асқан абыройлы іс, ардақты жұмыс жоқ. Ұстаздық - ұлы нәрсе!» [12, б. 406,414].

Жоғарыда келтірілген пікір үзінділерінен Қ.Жұмалиевтің ұстаздық қызметі мен дәріс оқудағы шеберлігі мен шешендігі, әмбебап білімділігі танылады. Қ.Жұмалиевтің адамшылық және шығармашылық қайсар келбетіне күйе боп жағылған бірер «дерек» бар. Бірі Қ.Жұмалиев екі рет Кеңес өкіметінің жазалаушы ұйымдары тарапынан қуғын көріп, 25 жылға сотталып, соңынан кінәсіздігін дәлелдеп, «қылмысы жоқтықтан ақталды» деген ресми мәлімет болса, екіншісі – кейбір әріптестері тарапынан айтылған нақақ сөздер. Бұл пікір-пайымдардың түп-төркіні туралы С.Қирабаев мынадай толыққанды уәж келтіреді: «Әдебиетіміздің бастауын кейінге тартты деген сөз үлкеннің де, кішінің де аузында жүр. Толыққанды авторлық әдебиет критерийлеріне жауап беретін өкілдер қазақ жұртында ХҮШ ғасырдан бастап көріне бастады деген пікірді айтқан бір ғана Жұмалиев емес. Бұны Бұқардан бастайық деген әңгімені Мұхаң да айтқан. Бұл мәселеде Қажым Жұмалиев Әуезовпен ақылдасып, келісімге келген. Қазақ әдебиеті тарихын Бұқардан бастау керегін Қажекене Мұхтардың өзі айтқан. Бұл шындығында, Мұхтар Әуезовтің концепциясы болатын <...> Қажым Жұмалиев қазақ әдебиеті тарихының басы ХҮШ ғасырдан, Бұқардан басталады деген пікірді сол кездегі бар дерек көздерге сүйеніп айтты» [13, б.14]. «Бүгінгі өскелең ғылым дәрежесі мен ізденістер қазақ әдебиеті тарихының Бұқардан да әрірек басталғандығын көрсетіп отыр. Соған қарамастан, Қажымның әдебиет тарихының бастаулары туралы ой-пікірлері мен тарихи тұлғаларды жүйелеп, оларды орын орнына қоя қарастыруы ХҮШ-ХІХ ғасыр әдебиеті үшін күшінде қалды. Ол осы дәуір әдебиетінің көрнекті өкілдері жайлы бағалы зерттеулер жасады. Ғалымның бұл зерттеулері оның 1958-1960 жылдары шыққан екі томдық кітабына кірді» [10, б.125].

Қ.Жұмалиевтің өмірі мен шығармашылығы туралы ойланғанда, «Неге лайықты бағаланбай жатыр?» деген сауал үнемі алдан шыға береді. Зейін қойып қарасақ, ғалым В.Г. Белинскийдің «Литературное мечтание» еңбегінде айтылған әдебиет тарихы туралы пікірлерді басшылыққа алған. В.Г.Белинский өз мақаласында: «Біздің әдебиетіміз Ломоносовтың басталады. Ол әдебиетіміздің әкесі де, бақташысы да. Ол оның Ұлы Петрі болды. Оны данышпандыққа лайық ұлы адам болды деп айту керек пе? Ол даусыз шындық. Ол әдебиетіміз бен тілімізге бағыт берді деп, тіпті уақытша болса да, айту керек. Бұл тіпті даусыз. Бірақ қандай бағыт? Бұл басқа сұрақ. Бұл туралы мен жаңа ештеңе айта алмаймын, бірақ көпке аз-кем белгілі ойларды қайталайтын шығармын» [14, с.68].

Ұлы сыншы әдебиет пен көркем шығарма туралы болашаққа қажетті пікірлерді қозғайды, ой мен тілді дамытады, ел танымын өсіреді әрі эстетикалық құндылығын саралайды. Осы қағидаларды Қ.Жұмалиев те басшылыққа алған. Алғашқы оқулықтары мен мақалаларынан бастап В.Белинскийге сілтеме жасаған. Көзқарасын ешқашан өзгертпеген. Сондықтан да «қазақ көркем әдебиетінің тарихы Бұқардан басталады» деген тұжырымды ресми атақ-дәрежелері бар академиктер, ғылым докторлары, профессорлар талай рет жарыса айтқан. Тағы да сол С.Қирабаевтың: «Қ.Жұмалиев ХҮШ-ХІХ ғасырлардағы әдебиет тарихын жете зерттеді. Өзінің еңбектерінде ол ауыз әдебиеті мен жазба әдебиетінің

өзара байланысы мен айырмашылықтарын терең қарастыра келіп, ауыз әдебиетінің жазба әдебиеттен туып, бөлініп шығуын ХҮІІІ ғасырдан, Бұқар дәуірінен басталады деген қорытынды жасады», - деген тұжырымы шындыққа саяды.

Нәтижелері. 1958, 1960 жылдары жарық көрген қос томдық еңбегіне Қ.Жұмалиев үлкен дайындықпен келген. Ол бұрынғы жазылған еңбектері: оқулықтары мен оқу құралдарындағы, ғылыми мақалаларындағы, кандидаттық және докторлық диссертацияларындағы теориялық қисындарын қайта қарап, заманауи зерттеулерді, ғылыми бағыттарды ескеру арқылы толықтырып, түзетіп шыққан.

«Қазақ эпосы мен әдебиет тарихының мәселелері» атты бірінші томы [15] екі үлкен бөлімінен тұрады. Бірінші бөлім қазақ эпосына арналса, екінші бөлімде әдебиет тарихы туралы сөз қозғалады.

Халқымыздың басынан өткен тарихи кезеңдер куәсі тәрізді батырлар жыры мен бақытты өмірге ұмтылған ғашықтар туралы лиро-эпостар бұл бөлімде тарихи-әдеби мысалдар, деректер негізінде талданады.

Бұлардың ел есінде сақталуының түрлі себептері көрсетіледі: біріншіден, халықтың ұлттық рухани күшінің беріктігі; екінші, ауыз әдебиетінің ерекше дамуы; үшінші, халық әдебиеті эстетикалық ықпалының ұшталуы, көркемдігі, т.б. Халық тарихи шежіресін атадан балаға, келешек ұрпағына өсиет сөз, асыл мұра ретінде ауыз әдебиеті арқылы жеткізген. Ол халық рухын көтеретін қасиетті, киелі өнер түрінде қабылданып, табиғи жолмен дамыған. Ғалым зерттеулерінің қорытындысында қазақ халқының мәдениеті өркениеттің ұлы көшінен көз жазып қалған жоқ, дамыған елдер мәдениетінен кенже қалуымыз кейінірек басталған деген ойларға келеді.

Қ. Жұмалиев батырлық жырлар мен эпостық поэмалардың түрлі нұсқалары есте жоқ ескі заманнан халық арасына кең таралғандығын, нұсқалары ауызша әңгіме түрінде де кездесетіндігін айтады. Шыққан уақыты белгісіздеу болса да, туу, жасалу жолдары туралы Шоқан Уәлихановтың ХІҮ ғасыр мұралары деген пікірін қолдайды. Олардың әртүрлі варианттарын талдаудың, салыстырудың, белгілі бір жүйеде зерттеудің қажеттігін ескертеді. Көркемдік ерекшеліктеріне баға беруде поэтикалық талдаудың мықты тәсіл болатынын меңзейді. Қазақ ауыз әдебиетін жинауда, зерттеуде кемшіліктердің мол екенін көрсетіп, басты қателіктер ретінде тәжірибесіздікті, дерексіз ұшқары пікірлерге жол беруді атайды.

Қазақ эпосы – халық жадында орын тепкен адамдардың ерліктерін, елдің салт-санасын, әдет-ғұрпын, халықтың рухани күшін бейнелейтін құнды қазына. Оны зерттеуде аса ұқыптылықтың керектігін ескерте келе, «Қобыланды батыр», «Алпамыс батыр», «Ер Тарғын», «Қамбар батыр», «Қозы Көрпеш – Баян сұлу», «Қыз Жібек», «Айман-Шолпан» жырларының кейбіріне поэтикалық талдаулар жасауда қолданған әдіснамаларын тарихи поэмалардағы дерек пен «авторлық» қиял жетегіне қосылған бейнелеуді анықтауда да пайдаланады.

Қ.Жұмалиев зерттеп жатқан «эпостар санының аздығы жоқтықтан емес, ғылыми тұрғыдан іріктелгендері осылар» деп ескерту жасаған. Өйткені ғалымның бұрынғы зерттеулерінде басқа да шығармалар, мысалы, «Орақ-Мамай», «Қарасай-Қазы», «Едіге» жырлары талданатын. Ғалым: «Бұл еңбекте бұрын таныс емес, әлі басылмаған варианттарын қысқаша мазмұндай баяндадық. Мақсатымыз – зерттеуде суреттелетін қаһармандардың іс-амал, ерлік қимылдарымен кеңірек танстыру», - деп түсініктеме берген

Қазақ эпостарының құрылысын сөз еткенде, сюжет құру, адам образын жасау шеберлігіне, демек, шығарма поэтикасына айрықша көңіл аударады. Әр бейнеге өзіне лайық портрет, мінездеу берілетінін және олар монолог, диалог арқылы ашыла түсетінін көрсетеді. Оларды кейіпкерлердің күйініш, сүйініш жағдайларын бейнелеуге лайық қолданатынына мысалдар келтіреді. Кейде шегініс, жанамалап суреттеу, драмалық

қақтығыс, коллизияларды талдап көрсетуде кездесетінін теориялық пайымдаулар арқылы дәлелдейді.

Қазақ эпосы тілі көркемдігінің әлі тексерілмей жатқан теориялық маңызды мәселе екенін мақала, оқулық, оқу құралдарында қайталап айтады. Оның әдеби тіл поэтикасын психологиялық параллелизмдермен сабақтастыра тексеру халықтық ойлау жүйесінің әлі ашылмаған жұмбақ сырларын зерделеуде қажетті деректік дәлелдер беретіні туралы пікірлері аса құнды.

Эпостық жырларды зерттеушілерге кез келетін қиындықтар ретінде автор төмендегідей мәселелерді ескертеді:

1. Эпостық шығармалардың алғашқы үлгілері, деректер мен жазбалар жоқ. Ауызша жеткен. Таралуы да ауызша. Олардың көбі кейіндеу жазылып алынған. Талай заманнан өткен жырларда алғашқы тарихи таным әуендері сақталғанмен, кейінгі заман жыршы, жыраулары қосқан заманауи уақыттың тілі қосқан бояулы мағыналар жеткілікті. Әртүрлі нұсқалары да баршылық. Түпнұсқаға жақындаудың жалғыз жолы – салыстыру. Бірақ мұнда өте абай болу керек. Талдауларға қорытынды жасауға асығуға болмайды. Кейінгі заман, жыраулар қоспаларынан шығарманың поэтикалық ретіне қарай тазалай қолдануға да болатын шығар.

2. Бұл шығармалар қайда, қалай, қай түрде орындалды? Кімнен алынды, қай жыраудан? Орындаушылардың стилі байқала ма? Қай эпизодтарға көңіл бөледі? Қыстырма қара сөздерге қай бөліктерде көшеді? Шегіністерді қай тұстарда жасайды?

3. Қай жыраулар мектебінен. Қазақта мұндай мектептер аз болмаған. Шығарма түгел орындаған ба, әлде, үзінділер ме? Бұларды көрші елдердегі үлгілермен салыстыру қажет. Қырғыз, өзбек, қарақалпақ, ноғай, башқұрт, т.б. ұқсастықтар мен айырмаларды тексеру қажет. Әр халықтық эпоста тарихи мұраларды «өздеріне тартуы» болмауға тиіс. Мақсат алғашқы ескі, көне нұсқа қай заманнан, қай түрде жеткен.

Қажым Жұмалиевтің зерттеулерінде және мақалаларында айтылатын осы ұстанымдар ғалымның 1941 жылға дейінгі еңбектерінде бой көрсететінін ескерсек, эпосты зерттеудің әлемдік әдебиеттерде айтыла бастаған әдіснама, тәсілдерінің қазақ әдебиеттануында да басталғанын байқау қиын емес.

Екінші кітап – «Абайтану поэтикасы». 1943 жылы «Абай жолын» талқылауға арналған үш күнге созылған конференциядан кейін Қ.Жұмалиев Абай поэзиясын зерттеуге біржола бұрылады. Ол шығармашылық жоспарын мүлде өзгертіп, Махамбет поэтикасы туралы зерттеулері мен жазып жатқан романынан алыстай бастайды.

«Абайтану поэтикасы», сірә, «Махамбет поэтикасынан» бастау алғанмен, ақын-жазушылық таланты бар қаламгерді Махамбет туралы роман жазу идеясынан біржола алыстатты (Қараңыз: Жұмалиев Қ. Махамбет поэзиясы туралы // Әдебиет майданы. – 1938. – №4).

Абай өмірі мен шығармашылығы Қ.Жұмалиев үшін мүлде соны тақырып емес екені жоғарыда айтылды. Абай институтының филология факультетіне ауысуына себеп болған - Абай тақырыбы. Демек, ол 1929 жылға дейін-ақ ұлы ақын шығармаларымен таныс. 1941 жылға дейін кандидаттық диссертация зерттеулерімен жүрсе де, Абайтануға байланысты мәселелерге көңіл бөліп, мерзімді баспасөз беттерінде материалдар жазып отырған [16; 17; 18]. ХІХ ғасырдағы қазақ әдебиеті тарихынан дәрістер оқу кезінде Абай шығармаларына айырықша тоқталмай өте алмайтыны белгілі. Демек, Қ.Жұмалиев Абай тілінің поэтикасы туралы бұрын да ойланып жүрген.

Бірақ 1943 жылғы конференцияда Абайтануға байланысты қазақ қоғамдық санасы үшін аса маңызды мәселелер көтеріліп, осы ойлар өзегін мазалаған талай қаламгерге қозғау салды.

Қ.Жұмалиев жаңа ой, идея жетегінде ақын тілінің көркемдігін талдау тақырыбын зерттеуді қолға алды. Ақындық поэтиканы зерттеу ол үшін тосын нәрсе емес еді. Махамбет

шығармаларының көркемдігі туралы 1938 жылғы зерттеулері мен мақалаларында поэтикаға ерекше көңіл бөлу қажеттігін қозғаған. Бұл әдебиет теориясын жазу, жариялау барысында да үнемі алдынан шығатын іргелі мәселе болатын.

Ғалымның орыс әдебиетіне жетіктігі, В.Белинский, Н.Чернышевскийдің [19] поэтикаға қатысты шығармаларымен таныстығы және орыс әдебиеттанушыларының бұл тақырыпқа айрықша мән бере бастауы да Қажым Жұмалиевтің зерттеулері мен ізденістері бағытының күрт өзгеруіне себеп болды әрі әдебиет теориясынан оқулық жазып, оны қайта бастырған сайын орыс және әлем әдебиетінің заманауи материалдарын қосып, түзеп отыруы ғалымның поэтикалық зерттеу табиғатын жақсы білетіндігін көрсетті.

Абай поэзиясының көркемдік табиғаты туралы теориялық еңбектерге қатысты қиындық та, сұрақ та мол еді [20]. Әсіресе, теориялық бағытта. Орыс әдебиетіндегі зерттеулер Н.Веселовский, А. Потебня еңбектеріне қарағанда бұлардың айқындықтан гөрі бұлдыр тұстары көптеу көрінетін [21; 22].

Ал қазақ әдебиеттануы үшін бұл жаңа, тың бағыт еді. Абай шығармашылығы әлеуметтік сарындарға толы. Оны бейнелеудегі ақын қолданған тәсілдерге, тіліне талдау жасау көркемдік қолданыстар туралы біраз қиындықты жеңілдеткенмен, тақырыптың негізгі жолдарын көрсете алмайды. Осыдан келіп өлең тілін дербес қарамай, ауыз әдебиеті мен тарихи және дәстүрлі әдебиетпен байланысты талдап, Шығыс, орыс әдебиетінен келген, үйренген, ауысқан қолданыстар мен тәсілдер, әдістер көркемдігінің дәстүрлі әдебиетімізге орнығу үдерісі туралы ойлар туындайды. Бұл әдеби тарихи деректерге жан-жақты тоқталу, ақын өлеңдерінің тереңдігіне ену әдебиет әлеміндегі Абайдың даралығын дәлелдейді.

Абай шығармаларында адамзат баласына таныс ірі мәселелерді қозғайды, демек, тақырып ортақ. Бірақ жеткізу тілі - бөлек. Жаңалық - осы. Бұл өлеңдеріндегі ойларды аударуға болады, бірақ көркемдігін түпнұсқаға сай аудару өте қиын, тіпті мүмкін емес. Олай болса, Қ.Жұмалиевтің осыны Абай шығармаларынан, тілінен алынған дәлелдер арқылы дәйектеп, қазақ әдеби тілін дамытудағы Абайдың рөлін айырықша атауы аса маңызды.. Қ.Жұмалиев ақын өлеңдерін оқшаулап бөлек талдамай, ауыз әдебиеті және тарихи әдебиет шығармалары көркемдігімен салыстыра зерттейді. Алдымен, Абайға дейінгі қазақ өлеңінің тілі туралы толымды шолулар жасап,. Абай жаңашылдығының басты арналары ретінде осы ізденістерді атайды. Ақын өлеңдеріндегі тілді көркем қолдануда Шығыс, орыс поэзиясының өрнектерімен қатар дәстүрлі әдебиет үлгілерінің маңызы зор болғаны туралы ойларын нақты шығармалардан алынған мысалдарды жан-жақты терең талдаулармен дәлелдейді.

Абай поэтикасының басты ерекшелігі қара басының, болмаса қазағының тірлігінде ғана емес, бүкіл адамзат өміріне тән қиындықтар мен қуаныштарды, қайшылықтар мен толғаныстарды көркем бейнелермен жеткізетін тілінде екенін нақты талдаулар арқылы дәйектеген ғылыми зерттеулерінің филологиялық кешенді сипатын ерекше атап өткен жөн.

Ғалымның докторлық диссертациясынан кейін шығармашылық қуаты, мүмкіндігі жақсы танылды., әсіресе өлең тілін талдауға айрықша басымдық берсе де, қазақ әдебиетінің алдында тұрған маңызды мәселеде өлең әлемін талдауда поэтикаға ден қоюдың маңыздылығын түсінді.

Бұл мүлде жаңа зерттеу болатын. Екі ғылым түйісіндегі көркемдік танымды бейнелеудің маңызы Абайға дейінгі ақын-жыраулар шығармаларында пайдаланған көркемдік қолданыстардан заман жаңалықтарына байланысты алуан деректер келтіреді. Сонымен бірге бұл еңбектің қазақ әдебиеті үшін ерекше маңызын Абай шығармашылығын жан жақты зерттеген М.Әуезов, С.Мұқанов, А.Нұрқатовтар атап өтеді.

Абайтануға байланысты кейбір күрделі ойлар ақын шығармашылығын зерттеудің алғашқа кездерінде басталды. «Бірақ өлең теориясының поэтикасына қатысты зерттеулерде көркем мазмұн әлемін жан-жақты талдап көрсету бірте-бірте алғы лекке шығады»

дегеніндей, соңғы таладауларда оған ерекше мән береді.

Оның кейбір бағыттары Мұхтар Әуезов зерттеулерінде қозғалған. Алайда, ақындар поэтикасын зерттеуге арналған бағыттар қазақ әдебиеті түгілі, Орта Азияда теориялық тұрғыда қарастырыла қойған жоқ. Сірә, классикалық шығармалар поэтикасы туралы бірер еңбек болған шығар.

Қорытынды. Қазақ өлеңін әлемдік әдеби шығармалармен салыстыра талдаудағы басты жол – поэтика екенін Қ.Жұмалиев толық сезінді. Әдебиет теориясының дәрістеріне байланысты ізденістерінде осы ойлар үнемі алдында тұрды. Әдебиет тарихы мен теориясына байланысты мәселелердің көбі осы тақырыпқа жиі тірелетін.

Әдебиет тарихынан оқулық жазу барысында және студенттер дәрісханаларындағы лекцияларда, аспирант, ізденушілермен кеңестерде осы тақырыпқа қатысты сұрақтар жиі қойылады. Көбіне теориялық тұжырымдар мен ойлар, талдаулар үлгісі мен мысалдар орыс әдебиеті тарихындағы деректерден алынады. Осы үдеріске ойлану барысында көбіне орыс әдебиетіндегі зерттеулерге сәйкес құбылыстарды, қазақ әдебиеті тарихының іздеуге алып келді. Оларды салыстыра қарау арқылы ортақ типологиялық белгілерді табуға тырысты. Әсіресе «Махамбеттану» мен «Абайтануға» байланысты қазақ өлеңіне жүргізген талдаулары біршама нәтижелі болды. Осыдан бастап, теориялық ұғымдарды дәйектейтін мысалдарды қазақ әдебиетінен алу үдеді.

Бірақ ғалымға ойлаған зерттеулерін алаңсыз жүргізуге Кеңес идеологиясының саясатқа байланған бағыттары бөгет болды. Әрі осы идеологияның ұлттық рух, таным ерекшеліктерін қабылдауға қарсы әрекеттерін өз мансап, атақтары үшін жұмсаған кейбір әріптестерінің солақай бағыттары да аз бөгет болған жоқ. Қ.Жұмалиевтің өмірбаяндық деректерін – сырлас достары мен әріптес ойшылдарының жазғандарын оқи отырып, шығармашылығын талдағанда: «... өмір кейде өз дегенін істеп, адамды езіп жібере жаздайтын кездері болатын көрінеді», - деп Ұлы ұстаздың өзі айтқандай, не бір қиын кездерде де шындыққа адал болған, елге, әдебиет тарихы мен теориясына соңғы күндеріне дейін қызмет еткен және оның әлемдік әдебиет арнасына шығуын армандаған Қ.Жұмалиев тәрізді зерттеушілер көп емес.

Қ.Жұмалиев және онымен тағдырлас қаламдастары болашақ ұрпаққа айтар аманаттарын ашық айта алмаса да, ішке бүккен асыл мұраттары бар мұраларын кейінге өнеге етіп қалдырды. Енді солардан жеткен мәтіндердегі астарлы ойларды, интертекстерді түсініп оқу – бүгінгі ұрпақтың міндеті.

Академик Қ.Жұмалиевтің жарық көрмеген кітаптары мен жарияланбаған қолжазбаларын, шығармаларын басып шығаруға, ғылыми түсініктемелер жазуға, заманауи зерттеулерге кірісуге, естеліктер жинауға, ғалымның көзін көрген, сөзін естіген, дәрісін тыңдаған кісілердің естеліктерін жинауға, жариялауға тиісінше көңіл бөлінуі тиіс.

Әдебиеттер

1. Жұмалиев Қ. Жайсаң жандар: естеліктер. – Алматы: Жазушы, 1969. – 344 б.
2. Жұмалиев Қ. Жайсаңдары қазақтың: көркем әңгімелер мен ғылыми түсініктемелер. – Тараз, 2019. – 348 б.
3. Қабдолов Ұстаз туралы сөз//Орал өңірі. – 1968. – 19 қазан.
4. Жұмалиев Қ. Махамбет Өтемісұлы (1804-1846). – Алматы, 1948.
5. Қазақ әдебиетінің тарихы. Он томдық. 8-том. – Алматы: ҚазАқпарат, 2003. – 812 б.
6. 40-50 және 60 жылдардағы қазақ әдебиеті. 2-кітап. – Алматы: Ғылым, 1998. – 400 б.
7. Жұмалиев Қ. Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері және Абай поэзиясының тілі. – Алматы, 1960. – 123 б.
8. Нұрқатов А. Шығармалары. Т.1. – Алматы: Ана тілі, 2013. – 384 б.

9. Атымов М. Қажым Жұмалиев. – Алматы, 1989. – 160 б.
10. Қирабаев С. Көптомдық шығармалар жинағы. Т.3. – Алматы: Қазығұрт, 2007. – 440 б.
11. Мырзахметов М. Ғұлама ғалым // Лениншіл жас. – 1977. – 24 желтоқсан.
12. Қабдолов З. Екі томдық таңдамалы шығармалар. Т.1. – Алматы: Жазушы. – 464 б.
13. Мамыров А. Академик Қажым Жұмалиев архивінен. – Тараз: Қарахан, 2017. – 440 б.
14. Белинский В. Г. Собрание сочинений. В 9-ти томах. Т. 1. Статьи, рецензии и заметки 1834-1836. – М.: Художественная литература, 1976. – 288 с.
15. Жұмалиев Қ. Қазақ эпосы мен әдебиет тарихының мәселелері. – Алматы: Қазмкөпкөркемәдеб., 1958. – 404 б.
16. Жұмалиев Қ. Абай поэзиясының тілі // Әдебиет және искусство. – 1940. – №12.
17. Жұмалиев Қ. Абай – ұлы реалист ақын // Әдебиет және искусство. – 1941. – №4.
18. Жұмалиев Қ. Қазақ өлең құрылысы, тілі жөніндегі Абайдың жаңалықтары // Майдан. – 1944. – №2.
19. Чернышевский Н.Г. Эстетическое отношение искусства к действительности // Чернышевский Н.Г. Полное собрание сочинений. Т.2. – М.: ОГИЗ, 1949. – С. 5-92.
20. Жұмалиев Қ. Қазақ әдебиеті тарихының мәселелері және Абай поэзиясының тілі. – Алматы, 1960. – 364 б.
21. Веселовский А.Н. Историческая поэтика. – Л.: Художественная литература, 1940. – 498 с.
22. Потебня А.А. Мысль и язык // Полное собрание сочинений. Т. 1 – Одесса: Гос.изд-во Украины, 1922. – 236 с.

References

1. Qabdolov Z. (1976) *Sóz óneri* [Kabdolov Z. Art of words]. Almaty, Mektep [Almaty, Mektep]. P. 4-5. [in Kazakh].
2. Jumaliev Q. *Jaisań jandar: estelikter*. // Jumaliev Q [Zhumaliev K. Notable people: memories]. T.7. 296 p. [in Kazakh].
3. Jumaliev Q. (2019) *Jaisańdary qazaqtıń: kórkem áńgimeler men ғылым túsiniktmeler* [Zhumaliev K. Kazakh Notable people: artistic stories and scientific concepts]. Taraz. 348 p. [in Kazakh].
4. Qabdolov Z. (1968) *Ustaz týraly sóz*// Oral óniri [Kabdolov Z. Words about teacher// Oral region]. 19 óktábr [19th October]. [in Kazakh].
5. Jumaliev Q. (1948) *Mahambet Ótemisuly (1804-1846)* [Zhumaliev K. Makhambet Otemisuly]. Almaty. [in Kazakh].
6. (2003) *Qazaq ádebiyatınıń tarihy. 8 t.* Almaty: QazAqpartat [History of Kazakh literature 8.t. Almaty: KazAkparat]. P. 13; (1998) *40-50 jáne 60 jıldarday qazaq ádebiati. 2-kitap* [Kazakh literature of the 40-50th and 60th year]. Almaty, Ғылым [Almaty, Gylım]. 400 p. [in Kazakh].
7. Dmitriev N.K. (1960) *Jumaliev Abaitań týraly pikir*. // Jumaliev Q. *Qazaq ádebiati tarihyń máseleleri jáne Abai poeziyasynyń tili*» [Dmitriev N.K. Zhumagaliev K. Opinion of Abai study]. Almaty. 123 p. [in Kazakh].
8. Nurqatov A. (2013) *Shyǵarmalary* [A. Nurkhatov's works]. T.1. Almaty, Ana tili [Almaty, Ana tili]. 384 p. [in Kazakh].
9. Atymov M. (1989) *Qajym Jumaliev*. Almaty. [in Kazakh].
10. Qirabaev S. (2007) *Kóptomdyq shyǵarmalar jinaǵy* [Kirabayev S. Collection of multi-volume works]. T.3. Almaty. P. 315-317. [in Kazakh].
11. Myrzahmetov M. (1977) *ǒulama ǵalym* [Myrzahmetov M. Scientist]. Leninshil jas, 24 dekábr [Leninshil zhas, December, 24]. [in Kazakh].
12. Qabdolov Z. *Eki tomdyq tańdamaly shyǵarmalar* [Kabdolov Z. two volume selected works]. T.1. Almaty, Jazyshy [Almaty, Zhazushy]. P. 406, 414. [in Kazakh].
13. Mamyrov A. (2017) *Akademik Qajym Jumaliev arhivinen* [Mamyrov A. From the archive of academician Kazhym Zhumaliev]. Taraz, Qarahan RBO [Taraz, Karakhan]. – P.14. [in Kazakh].

14. Belinski V.G. *Sobr. soch. V 9-ti tomah* [Belinski V.G. *Collected essay*]. T.1. P. 68. [in Russian].
15. Jumaliev Q. (1958) *Qazaq eposy men ádebiyet tarihyńyń máseleleri* [Zhumaliev K. *Problems of the history of the Kazakh epic and literature*]. Almaty. 404 p. [in Kazakh].
16. Jumaliev Q. (1940) *Abai poeziyasynyń tili.*// *Ádebiyet jáne iskýstvo* [Zhumaliev K. *The language of Abay's poetry*// *Literature and art*]. №12; (1941) *Abai uly realis aqyn*//*Ádebiyet jáne iskýstvo* [Abay-the great realist//*Literature and art*]. №4; (1944) *Qazaq óleń qurlysy, tili jóindegi Abaıdyń jańalyqtary*//*Maidan* [Kazakh versification, Abay's news on the language of poetry]. №2. [in Kazakh].
17. Chernyshevski N.G. (1939) *Esteticheskoe otnoshenie iskýstva k deistvitelnosti. Polnoe sobranie sochinenı* [Chernyshevski N.G. *The aesthetic relation of art to reality. Complete works*]. T.2. Moskva [Moscow]. P. 86. [in Russian].
18. Jumaliev Q. (1960) *Qazaq ádebiyeti tarihyńyń máseleleri jáne Abai poeziyasynyń tili.* [Zhumaliyev K. *Problems of the history of Kazakh literature and the language of Abay's poetry*]. Almaty. 364 p.
19. Veselovski A.N. (1940) *Istoricheskaiá poetika*[Veselovsky A.N. *Historical poetics*]. Leningrad. [in Russian].
20. Potebná A.A. (1922) *Mysl i iazyk.*// *Polnoe sobranie sochinenı* [Potebnya A. A. *Thought and language.*// *Complete works.*]. T. 1. Odessa. 236 p. [in Russian].